

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Історична направленість і комплексність археологічних досліджень В. В. Хвойки

С. В. Смирнов

Ім'я Вікентія Вікентійовича Хвойки — одного з фундаторів вітчизняної археології відоме не лише у нас, але й далеко за межами нашої країни. Вчений виявив і дослідив не лише ряд важливих археологічних пам'яток, а й визначив чіткі завдання археологічної науки і методи їх розв'язання.

Відзначаючи значний внесок В. В. Хвойки у розвиток науки, хотілось би зупинитись, передусім, на відчутті історизму, яким була пронизана наукова діяльність. У наш час окремі вчені вважають, що історична направленість нашої археології є досягненням 30-х років і до-революційна археологія у своїх пошуках не виходила за межі вирішення описово-класифікаційних завдань, цей аспект наукової діяльності В. В. Хвойки набуває для нас особливої ваги.

Постає питання, як В. В. Хвойка оволодів історичною направленістю своїх досліджень, чи такий підхід був йому притаманний з самого початку його діяльності, чи він формувався поступово в міру зростання наукової кваліфікації. Щоб відповісти на поставлене питання, слід проаналізувати хоча б основні його праці в хронологічному порядку — від ранніх до пізніх, незалежно від того, які археологічні епохи в них вивчаються.

У 1901 р. В. В. Хвойка публікує матеріали поховальних пам'яток, досліджених у 1899—1900 рр. Уже в цій першій публікації могильників поблизу сс. Черняхів, Ромашки та Зарубинці дослідник ставить з історичної точки зору завдання про визначення етнічної приналежності населення, що їх залишило: «Залишається вяснити, з якою народністю ми маємо справу в даному разі»¹. Для відповіді на поставлене питання В. В. Хвойка аналізує обряд трупопалення, який на його думку був поширений у нашій місцевості з часу появи трипільських племен до прийняття християнства. З другого боку — В. В. Хвойка в різночасових пам'ятках Середнього Придніпров'я бачить безперервну лінію однотипного розвитку. «Природно, що народом, який пережив всі ці стадії свого культурного розвитку, і при цьому утримав з такою послідовністю завішаний йому предками обряд міг бути лише такий народ, який не покинув своєї батьківщини протягом всього часу, що охоплюється вказаними дослідженнями»². Вся сума доказів як археологічних, так і антропологічних, приводить його до висновку, що «згадувані пам'ятки належать єдиному народові, який жив так довго на вказаній території, а саме давнім слов'янам, що поселились в області Середнього Придніпров'я, як показано, з часів самої віддаленої давності»³. Так, на основі широкого залучення різноманітних джерел

¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойки в 1899—1900 годах). — С.-Петербург, 1901. — С. 16.

² Там же. — С. 18.

³ Там же. — С. 19.

В. В. Хвойка вирішує одне з найголовніших питань вітчизняної історії — етногенез слов'ян. Аргументація цих загальноісторичних висновків в майбутніх працях буде поглиблюватись і вдосконалюватись.

Наступну публікацію В. В. Хвойка присвячує характеристиці пам'яток трипільської культури, досліджених у районі Ржищева та Канева⁴. У цій праці піднімається і недвозначно вирішується питання про функціональне призначення виявлених археологічних об'єктів. Комплекси землянок, які де-не-де мали сліди згорілих стовбів навколо себе, шари товченої мушлі вперемішку з попелом та уламками глини, фрагменти черепків та кісток тварин, а інколи навіть уламки глиняних статуєток — все це привело В. В. Хвойку до висновку про те, що йдеться про землянкові житла, що були перекриті дахом на дерев'яних стовпах. Що ж до глиняних площадок, то після довгих вагань і сумнівів дослідник вважає, що вони мали ритуальне значення. «Оскільки площадки не мають жодних ознак людського житла, то вважати їх такими немає підстав; з іншого боку, беручи до уваги присутність цілих та зруйнованих поховань зі спаленням, що кілька разів повторюються, глиняних стовбів у вигляді п'єдесталу, своєрідної кераміки, а також всю обстановку того, що знаходимо, є неминучим заключення, що площадки являють собою залишки обрядових споруд переважно поховального характеру»⁵. Тут же доводиться, що носії трипільської культури були обізнані з землеробством, зокрема вирощуванням зернових, на що вказують знахідки серпів, відбитки полови в глині та обвуглені зерна. У праці також стверджується, що за етнічною належністю культура трипільля є давньоарійською⁶.

У 1910 р., вже будучи досвідченим фахівцем, В. В. Хвойка публікує матеріали трипільського поселення Верем'я на Київщині. Даючи досить детальну для того часу характеристику археологічних комплексів поселення, автор робить висновок, що кожна з площадок належала одній сім'ї. Не будемо говорити про те, наскільки підтвердились передбачення В. В. Хвойки щодо поховального, обрядового характеру глиняних трипільських площадок. Відзначимо те, що його цікавила історична, передусім етнічна характеристика цих комплексів і їх значення при висвітленні історичного розвитку давнього населення.

Пам'ятки трипільля, як і раніше, трактуються як такі, що мають безпосереднє відношення до єдиного середньодніпровського етносу, що вже в літописний час став нам відомим під назвою слов'ян. Звідки він взявся у Середньому Придніпров'ї? На це питання В. В. Хвойка шукає відповідь, перебираючи всі можливі варіанти. Так, ним спростовується ідея про азіатське походження носіїв трипільської культури, і доводиться, що прабатьківщина знаходиться в Європі. Причому додається, що балканське походження не може вважатись повністю доведеним. Говорячи про конкретну віддалену територію, звідки могли прийти до нас носії трипільської культури, він стверджує: «Такої країни ми не знаємо»⁷.

Прабатьківщину трипільля В. В. Хвойка шукає в межах України — на захід від Дніпра. «...Першопочатковими і найголовнішими створювачами цих пам'яток була деяка частина арійців, що, можливо, вже виділилась. Жила вона між середнім Дніпром і Дунаєм у Прикарпатській області — особливо в її південній частині»⁸. Аргументи на користь цього такі: 1) Придніпров'я і Прикарпаття з часів неоліту були заселені народом, знайомим з землеробством, скотарством та осілим способом життя; 2) стійкість ознак у питаннях домобудівництва, типівості, незмінності обряду поховання на протязі від неоліту до ран-

⁴ Хвойка В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры.— С.-Петербург, 1904.— 25 с.

⁵ Там же.— С. 8.

⁶ Там же.— С. 9.

⁷ Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уез. Подольской губ. и вблизи с. Веремье Киевского уез. и губ.— М., 1910.— С. 26.

⁸ Там же.— С. 25.

нього залізного віку; 3) єдина лінія загального прогресивного розвитку від початкових примітивних форм до повного розквіту. Таким чином вивчення трипільських старожитностей пов'язується, з одного боку, з проблемою прадавніх арійців, з другого — з генезисом східних слов'ян. Не варто доводити, що в даному випадку йдеться про найважливіші питання нашої історичної науки.

Питання важливого історичного значення ставить В. В. Хвойка і в своїй підсумковій монографії «Давні мешканці Середнього Придніпров'я і їх культура в доісторичні часи», що вийшла друком у 1913 р.— незадовго до його смерті. В цій праці найповніше відбилися основні характерні риси наукової творчості В. В. Хвойки.

Вже сам заголовок книги вказує на її суто історичну направленість. Загальний розгляд матеріалів Кирилівської, Мізинської та Гінцівської стоянок приводить В. В. Хвойку до висновку, що палеолітичне населення проживало в Середньому Придніпров'ї досить тривалий час — до завершення процесу відкладення лесу в долині Дніпра. Підтвердженням цього, на його думку, є послідовність у розміщенні культурних шарів у товщі лесових відкладів, повільне зникнення фауни мамонта і заміна його іншими видами, що добре простежується на матеріалах цих палеолітичних пам'яток, наступність використання кістяних виробів — спочатку з мамонтового бивня, потім — з кісток і рогу оленя та інших тварин, що прийшли на зміну мамонту.

Дійшовши висновку про сталість палеолітичного населення, В. В. Хвойка піднімає питання про його походження. Для відповіді він використовує археологічні матеріали і спостереження, однак при цьому відзначає важливе значення антропологічних джерел, які, на жаль, на той час ще не відомі. Як і при вивченні генезису трипільської культури, в даному випадку докази будуються шляхом опрацювання всіх можливих гіпотез на дуже широкому історичному фоні. Так, західний шлях проникнення до нас носіїв придніпровських культурних традицій палеоліту відкидається на тій основі, що неандертальська людина, яка з'явилась у Західній Європі з території Африки по гібралтарському мосту, судячи за характером і поширенням палеолітичних знахідок, не досягла не лише західних рубежів нашої території, але й центрально-європейських регіонів. Не могла палеолітична людина прийти в Середнє Придніпров'я з півночі, бо там знаходився масивний льодовий покрив. На основі невідповідності антропологічних типів знімається питання про походження зі сходу. Враховуючи, що відступ льодовика на північ супроводжувався заселенням нових територій, багатих тваринним і рослинним світом, В. В. Хвойка схиляється до думки, що прабатьківщина палеолітичного населення Середнього Придніпров'я мусила знаходитись десь на півдні. На думку дослідника, в Європі за палеолітичної доби існували два величезних культурних ареали: західний, носієм якого була неандертальська раса, яка своїм корінням сягає африканського континенту*, та східний, витoki якого пов'язані з територіями, що не зазнали впливу льодовика. У Придніпров'я представники східної раси, за В. В. Хвойкою, могли проникнути через Прикарпаття і Волинь, які в географічному відношенні були надзвичайно зручні для ведення мисливського господарства⁹. Як бачимо, питання про генезис палеолітичного населення вирішується на основі залучення широкого кола доказів — як безпосередніх, так і опосередкованих.

Що стосується населення трипільської культури, то в монографії В. В. Хвойка викладає висновки, до яких він прийшов раніше, правда, при цьому він підкреслює, що не існує жодних доказів того, що у формуванні трипільської культури могли брати участь якісь групи прийшлого населення. Він відстоює думку про чистоту середньодні-

* Відзначимо, що на той час неандерталець оцінювався як один з різновидів людини сучасного фізичного типу; питання про те, що неандерталець репрезентує філогенетичну ступінь у становленні *Homo sapiens*, було поставлене і вирішене пізніше.

⁹ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— С. 8—11.

провського етносу, постійність і послідовність розвитку його матеріальної та духовної культури¹⁰.

Звертаючись до методики, якої дотримувався В. В. Хвойка, відзначимо, що він надавав великого значення антропологічним даним. Ми вже згадували, що на основі археологічних доказів він схилився до думки про те, що трипільське населення походить від місцевого палеолітичного. Але відсутність антропологічних матеріалів не дозволяє йому прийняти цей висновок як доведений. «Наполягати на тому, що найдавніші насельники Середнього Придніпров'я палеолітичної епохи були предками населення наступних епох,— писав він у цьому зв'язку,— було б надто передчасно, хоча і є деякі вказівки на користь цього. Питання це могло б вийти зі сфери передбачень, якби ми мали дані відносно тілесної будови наших палеолітичних попередників. Набагато легше вирішуються вони, коли ми переходимо до неолітичної епохи»¹¹. Це дуже цікавий момент: археологічні докази, не підкріплені антропологічними даними, для В. В. Хвойки в питаннях походження населення не набувають характеру остаточних аргументів. І навпаки, там, де археологічні джерела і антропологічні матеріали у їх безпосередньому зв'язку вимальовують одну і ту ж картину, вона оцінюється як доведена. Це ніщо інше як комплексний підхід до вирішення складних історичних питань.

Однорідність місцевої культури і сталість складу населення Середнього Придніпров'я від трипілья до історичних слов'ян у монографії доводиться на дещо розширеній джерелознавчій і реконструктивній базі. У низці доказів — осілий спосіб життя, одні і ті ж прийоми житлобудування, сталість основних рис культури, збереження постійним поховального обряду, повна і відносна довгоголовість антропологічного типу на всьому розглядуваному проміжку історії. «Все сказане,— підсумовує В. В. Хвойка,— змушує нас бачити в Середньодніпровських насельниках, що змінили один одного цілою низкою численних поколінь, те зерно, одним з паростків якого потім є північно-східна гілка слов'янського народу»¹². Комплексні археолого-антропологічні докази, на його думку, добре підтверджуються дуже сприятливими для життя природними умовами Середнього Придніпров'я, що закріплювали тут місцеве населення і не притягували до себе численні кочові народи, які звикли до степових умов життя.

Сьогодні ми знаємо, що висновки про існування від кам'яного віку до сьогодення в Середньому Придніпров'ї єдиного незмінного етносу не витримали випробування часом. Детальне вивчення зростало за обсягом археологічного матеріалу та нових антропологічних джерел, залучення даних лінгвістичних дисциплін — все це показало, що етнічні і культурні процеси тут були набагато складнішими і багатограннішими. Але це аніскільки не зменшує наукові заслуги В. В. Хвойки, бо притаманні йому історична направленість археологічних досліджень і комплексність в оцінці археологічних та інших джерел, були саме тими основними методологічними засадами, що дали змогу переглянути його висновки і зробити у тій справі, якій він присвятив все своє життя, нові кроки вперед. Отже, можна сказати, що він сам був серед тих, хто створив необхідні наукові передумови для перегляду його концепцій. А це ознака, яка характеризує не кожного, а лише того фахівця, що визначає шляхи дальшого розвитку науки і тому посідає в історії науки визначне місце.

Сьогодні, коли ми формуємо новий рівень комплексності досліджень, що вимагає налагодження міждисциплінарних зв'язків, В. В. Хвойка постає перед нами як один з далеких засновників цієї нелегкої, але так необхідної справи.

¹⁰ Там же.— С. 18—20.

¹¹ Там же.— С. 96.

¹² Там же.— С. 97.

Одержано 05.03.89